

MORTUN FALU

800 éves Kunszentmárton
1215–2015

Szerkesztette:
Barna Gábor

Helytörténeti Múzeum, Kunszentmárton
2016

VÁROSTÖRTÉNETI ÉS NÉPRAJZI TANULMÁNYOK
9.

Alapította: Barna Gábor és Józsa László

Sorozatszerkesztő:
Barna Gábor, Hegedűs Krisztián, Pusztai Gabriella

A VÁRADI REGISZTRUM KIADÁSAI ÉS A FILOLÓGIA¹

A Várad Regisztrum néven ismert 'jegyzőkönyv' a magyar történelem páratlan forrása. Olvastán a korai magyar társadalomnak, jogrendnek és településtörténetnek olyan részletes képe bontakozik ki és olyan apró részleteibe nyerünk betekintést, amilyenekkel az egyébként ekkor még forrásszegény korszak egyéb forrásai nem különösebben kényeztetik el a kutatót. Ráadásul a kútfő szeriális forrás, egymásra következő bejegyzései gyakorta közel azonos típusú adatokból, tényekből és állításokból épülnek fel, így a szerkezeti váz pusztá számszerűségei is lehetőséget adnak a tudományos elemző munkára. Különlegességét már az egyébként erős etnográfiai érdeklődésétől vezérelt Kandra Kabos is megsejtette: amennyiben ugyanis a művelődéstörténetben az okleveles írásbeliség 'eltömegesedésének' nagyjából olyan jelentőséget tulajdonítunk, mint jóval később az iparosodásnak – mely alapjaiban alakította át a hétköznapi ember mindennapi és gondolatvilágát –, akkor a kútfőben rejlő tudás egy hamarosan pusztulásnak induló, így az írott forrásokból is eltűnő archaikus társadalmi rendnek és gondolkodásmódnak éppen az elemi erejű átalakulás hajnalán keletkezett – talán vagy majdnem – utolsó terméke. A Várad Regisztrumban van azonban nagymérvű újszerűség is: olyan intézményi háttérnek köszönheti megszületését, amely maga is *in statu nascendi* volt a 13. század elején, ti. a kialakulófélben lévő hiteleshelyi gyakorlatnak. A forrásokban ugyan már korai időktől kezdve vannak utalások arra, hogy hasonló jellegű – bár nem ennyire korai – regisztrumokat más hiteleshelyeken is vezettek, s ezáltal a *communitatis registrum*² (= a testület jegyzőkönyve) a jogesetek hivatalos dokumentálásának és hitelesítésének egyik fontos eszköze lett,³ ám a várad Regisztrumhoz hasonló, szövegében is rendelkezésre álló protokollumtöredékre (!) a 13. század végéig,⁴ valódi ill. teljes protokollumra a 15. századig, vagy még inkább a 16. század elejéig kell majd várni.⁵ Ha netán más nem is, ezek a tények valóban különlegessé teszik a Várad Regisztrumot.

Egy valamiben azonban mégsem egyedülálló a forrás, s ez éppenséggel nem az előnyös oldaláról állítja elénk a jegyzőkönyvet. Ez pedig a hagyományozódástörténet. A hivatali írásbeliség intézményeiben született, alapvetően dokumentatív források ritkán is adnak okot a szöveg-hagyomány beható vizsgálatára⁶ és a belőle levonható következtetések értékelésére, az elbeszélő

¹ A szerző az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport vezetője.

² A győri káptalan nevezte így a jegyzőkönyvét 1360-ban: Sörös 1903. 462.

³ SOLYMOSI 2006. 105–116, 110–111.

⁴ GYÖRFFY 1983. 1103–1134.

⁵ SZENTPÉTERY 1930. 219.

⁶ Ennek a történeti következtetésre gyakorolt hatására Gerics József mutatott rá Györffy Györggyel folytatott vitájában: GERICS 1995. 28–36, 31.

források kutatásának azonban régtől fogva legfontosabb metódusa a filológiai kritika, aminek szerves része a hagyománykritika. Önálló formában többek között a kora Árpád-kor – mintegy 250 esztendő – szinte teljes krónikairodalma elveszett, s ennek *testimonium*ait ill. szövegmaradványait a 14. századi krónikakompozíció kódexcsaládjai tartották fenn (1358).⁷ A tatárjárásról friss tapasztalatokon nyugvó gesztát író Rogerius mester *Siralmas énekének* kézírata elveszett, s csak a Thuróczy-krónika 1488-ban kinyomtatott ősnymtatvány példányai tartották fenn a szövegét.⁸ Kézai Simon 1282–1285 között összeállított gesztájának a 18. század végén volt ugyan még egy kis alakú középkori – nem kizárt: ha nem is autográf, de legalább egykorú – kézírata, ennek azonban az érdeklődő tudósok kezén ‘lába kelt’, kész szerencse, hogy a tudományos érdeklődés számos 18–19. századi másolatot eredményezett.⁹ A korai középkor kútfőinek forráshelyzete¹⁰ láthatólag koránt sem rózsás, s ez nincs másként a Váradai Regisztrum szöveghagyományával sem. A történeti forráskritika bizonyította, hogy a jegyzőkönyv közel négyszáz bejegyzése 1208–1235 között keletkezett, az ezeket fenntartó ‘hordozó’ azonban egy 16. század közepén kinyomtatott könyv, amely ráadásul egy, ívfüzeteinek rendjét tekintve összezavarodott, talán írásképe miatt, de a vízfoltosság okából is nehezen olvasható, mára elkallódott kézíraton alapult.

Már a bejegyzések forrásjellege is okoz némi problémát: a bejegyzés módjából vagy az írásban rögzített ügyek alkalmi mivoltából adódólag az egyes esetek gyakran nem tartalmazzak keltezését. Ez persze következhetett abból, hogy a feltételezett kézirat egységesen, évek feltüntetése alatt tartalmazta az egyes esztendőkhöz tartozó oklevélszövegeket, de abból is, hogy a keltezetlen esetnek nem volt az adott év időkereteit meghaladó jelentősége. A különös hagyományozódás-történetből azonban más, nem jelentéktelen nehézségek is adódtak, s ezek a felhasználást, ill. a történeti hasznosítást is merőben befolyásolják. A feltehetőleg hártakéziratnak az ívfüzetei – nem tudni, mikor – összekeveredtek. Elképzelhető, hogy magukat a bejegyzéseket is egymástól független füzetekbe írták, így összekeveredésükre már a létrejöttük során sor kerülhetett, de az sem kizárt, hogy a hanyagul őrzött, lassanként jogi jelentőségét elvesztő és antikvár jelleget öltő kézirat füzeteit rögzítő zsinetek később lazultak meg és ez lett az oka a kódex eredeti rendje megbomlásának. Bármint volt is, a szeriális forrásnak a pusztá kronológiai szerkezetét is tudós forráskritika alkalmazásával kellett megállapítani ill. helyreállítani a tudományos történetírás korában, a 16. századi antikva kiadás sajtó alá rendezői erre ugyanis nem fordítottak gondot.

A szöveget talán archaikus paleográfiai külső jellemezte, de helyenként sérülések és foltok is tarkíthatták, ennek is köszönhető, hogy a forrást fenntartó nyomtatvány filológiai állapota sem kifogástalan – bár saját korának viszonyaihoz képest egyáltalán nem rossz. A paleográfia tudománya maga is a 17. szá-

⁷ SZOVÁK 2004. 164–209. 233–256, 239–254.

⁸ MÁLYUSZ 1967. 5, 97.

⁹ V[ESZPRÉMY] 1999. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. II, 739–749.

¹⁰ ENGEL 2001. 3–4.

zad végén született meg, ennél fogva a 16. század közepi kéziratkutató latin nyelvismertetére, saját olvasási készségére és arra a tényre alapozhatott munkájában, hogy a középkori írásrendszer és –technika jelenségei – bár kihalófélben – helyenként még továbbéltek. Már maga a paleográfiai külső is kérdéseket vet fel: pl. vajon az ún. *e-caudata* (e) használata a humanista jegyeket mutató nyomtatvány sajátossága-e, avagy már a kéziratot is jellemezte? A sajátos karakter használata ugyanis éppen a 12. század végéig és a 15. századtól tekinthető elterjedtnek. Az ugyanezen hangot jelölő 'ae' is gyakorta előfordul a szövegben, de az egyszerűsödött középkori 'e' sem éppen ritka. A kézirat vagy másolat feltételezhető írásképe kihatott a kútfő latin nyelvi formájára is. A kiadók ugyan bizonyos rendkívül megbízható latin ismeretekkel rendelkeztek, ez mégsem volt teljesen kielégítő a feldolgozásnál, a kiadott forrás latinsága ugyanis az ő korukat mintegy 350 esztendővel megelőző kor nyelvállapotát (legfőképpen szóhasználatát és szintaxisát) tükrözte. Nem könnyű többek között eldönteni, hogy a 'custodibus' helyett álló 'otodibus', vagy az 'abstulliset, dimifit, episcopus' (= abstulisset, dimisit, episcopus) pusztán sajtóhibaként vagy olvasati nehézségként értékelhetők-e? Ez annál is fontosabb kérdés, mivel számos esetben a Várad Regisztrum a legfőbb forrása egyes szavak archaikus, időben utolsó alkalommal itt előforduló (*bubalinus, campanarius, centurionatus, coudvornicus* stb.) és 13. század elején korszerű, azután gyorsan kipusztuló (*contubernarius, hodnogio, hospitalaris* stb.) használatának. Bár éppen emiatt általában is értékes a jegyzőkönyvben rejlő lexikai kincs, különösen is azzá teszik a csak belőle dokumentálható kifejezések (*archipraeco, benevivens, biennis, coadversarius, condivisor, coniobagionatus, conservitus, contribulatus, convillana, coofficialis, depauperator, dilapidator, forefactum, incombustus* stb.). Ismerve a szókezdő 'con-' partikula középkori rövidítéseinek változatosságát, felmerülhet a gyanú a Várad Regisztrumban előforduló nagy számú 'con-' kezdetű *hapax legomenon* kapcsolatban, hogy nem pusztán olvasati hibáról van-e szó?¹¹ E tekintetben a magyar névtan szemszögéből érdemes rögvést a kronológiailag első (1208), az *editio princeps* rendjében az utolsó negyedben elhelyezett (330.) esetet szemügyre venni.¹² A benne rögzített ügy többek között azért is megérdemli a figyelmet, mert legalább öt korszerű történeti szöveggyűjteménybe és a magyaron kívül több közép-európai nép történeti forráskiadványába is bekerült.¹³ A bejegyzés annak az emléket örökítette ránk, hogy az *Ypu* falubeli bölényvadászok bevádolták a király előtt egy meglehetősen német hangzású név viselőjének, Gunternek a fiait, hogy azok elfoglalták *Deudas* nevű földjüket, a király az ügyet udvarbírájára bízta. A felperesek ugyan végül visszakoztak, de kiderült, hogy másnak mégiscsak van jussa a földhöz, így az udvarbíró a poroszlója, a *Satar* faluból való Topaz révén a földet elhatároltatta és Váradon az ügyet írásba foglaltatta. A történeti kutatás *Yput* a Kraszna megyei Ipp faluval, *Deudast* az ugyancsak kraszna Dédáccsal, végül *Satar* a bihari Csatárral azonosította, a történeti-földrajzi

¹¹ Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. Budapest 1987–2013, s.v.

¹² KARÁCSONYI–BOROVSKY 155–156 (I [330]).

¹³ JAKÓ 1997, 133.

környezet eszerint koherensnek tekinthető.¹⁴ Az eset egy tipikusan archaikus társadalmi problémát állít elénk: a király szolganépei kisbirtokosokat vádoltak meg a királyi föld megkárosításával, benne régiségben gyökerező jogintézményekről és jelenségekről (a várszervezet tiznagya, bölényvadász királyi szolgák, poroszló, a felperes visszalépése, határjárás, eke mint mértékegység, fűkötél, a poroszló levéllel Váradra küldése) olvashatunk, a király és az udvarbíró neve forráskritikailag minden kétséget kizárólag hitelesítik a bejegyzést. Kérdés legfeljebb annyi marad, hogy hihetünk-e a személynevek írásmódjának? A *Mert* nevű tiznagy és az *Opsa* nevet viselő birtokos kapcsán nincs is nagyon mit mondanunk, szolgákról lévén szó kissé különös a németes *Gunter*, a biblikus *Jákob (Jacob)* talán elírás a keresztény *Jakab (Jacobus)* helyett, a *Topazius* háttérében paleográfaiilag valószínűsíthető a régi magyar *Kopasz* név. De – tehetjük fel a kérdést – vajon mekkora a valószínűsége és a történeti életszerűsége, hogy egy Árpád-kori kisbirtokos, bizonyos *Gunter* három fiát a Nabukodonozor király által Babilonba hurcolt három zsidó ifjú (*Ananiás, Azariás, Missael; Dan 1,6*) nevére keresztelteti?¹⁵ A magyar névtan ugyan különös, de távoli analógiákkal magyarázható jelenségként számol az egyedi előfordulású esettel, egyáltalán nem kizárható, hogy a 16. századi tudós-teológus kiadó biblikus műveltsége befolyásolhatta az olvasásmódot.¹⁶

Ami mármost a tényeket illeti, 1550. május 13-a után – ezt a dátumot tünteti fel ugyanis a kötethez írott ajánlás – Kolozsvárott megkezdte működését *Georg Hoffgreff* (1520–25 k. – 1558/1559) nyomdája. A Wittenbergben egyetemet járt (1542) nyomdász, *Johann Honterus* brassói műhelyében tanulta ki a nyomdászatot 1547–49 között, hogy aztán mestere halálát követően önálló vállalkozásba kezdjen. Első önálló termékének a címlapján a korabeli nyomdászok szokása szerint a város címerét tüntette fel nyomdajegy gyanánt, s a könyvet hamarosan újabb – részint történeti tárgyú – kiadványok követték, többek között *Tinódi Sebestyén Cronica*ja 1554-ben. A kolozsvári nyomda működésének kezdetén *Hoffgreff*hez társult egy szintén H.G. monogramot használó író, vállalkozó, korábban katolikus klerikus, 1543-tól *Wittembergben* egyetemet járt harcos reformátor: *Heltai Gáspár* (1510–1574). Vállalkozó szellemük mellett az újdonsült társakat összekötötte a származásuk, nemzeti hovatartozásuk is, mindketten dél-erdélyi szászok voltak, *Heltai* ráadásul csak felnőtt korában sajátította el a magyar nyelvet, igaz: a munkáit később egytől-egyig ezen a nyelven tette közzé. A nyomdát kezdetben ketten, majd rövid ideig felváltva, végül 1559–1575 között egyedül *Heltai* vezette, s ezzel le is zárult az intézmény története, a nyomda beszüntette működését.¹⁷

A nevezetes első kiadványt „*György barát*”, azaz (*Utyeszenics*) *Fráter György* (1482–1551) támogatta anyagilag, s a tartalom kiválasztásában is min-

¹⁴ Bolla és Rottler 1967, 88.

¹⁵ Galambos 1942 10, 19. FEHÉRTÓI 2004, 62 (*Ananiás*), 78 (*Azariás*), 556 (*Missael*). Az adattárban a három név ezen egyetlen alkalommal találkozik össze, s bár az *Ananiás* és *Azariás* gyakoriak, a *Missael* formára a Várad Regisztrumén kívül egyetlen adat van még. Ld. még FEHÉRTÓI 2004, 763 (*Topaz*).

¹⁶ Galambos 1942. 10.

¹⁷ Borsá – Hervay – Holl – Käfer – Kelecsényi 1971, 140–142 (87. sz.). Részletes bibliográfiával ld. Kiss 2005, 155. Kulcsár 2005. 91–93. V. Ecsedi 2005. IV. 93–94. V. Ecsedi 2006, 21–25.

den bizonyosra döntő szava volt. Fráter György még Hunyadi Mátyás uralkodása idején, 1482-ben született Jajcától észak-keletre, de kora ifjúságától a korabeli szokásnak megfelelően apródként magyar főurak udvarában nevelkedett, először Mátyás törvénytelen fiának, Corvin Jánosnak, majd ennek halála után Szapolyai Imre nádor özvegyének, Tescheni Hedvig hercegnőnek a környezetében. Rövid ideig katonáskodott is, de végül a pálos rendbe lépett, Sajóládon, Czeszochowában perjel is lett, akit Szapolyai János – immár király – lengyelországi tartózkodása idején a bizalmába fogadott, s környezete legbefolyásosabb személyiségévé emelt. Ennek is köszönhetően 1534-ben elnyerte a váradi püspökséget, amitől majd csak élete legvégén, 1551-ben vált meg. I. Lipót támogatásával elnyert esztergomi érsekségét és a számára III. Gyula pápától kieszközölt bíbort nem élvezhette sokáig: a gyanúsak látszó politikai praktikákba bonyolódott frátert a Habsburg uralkodó tudtával és beleegyezésével – a kolozsvári nyomda első termékének megjelenését követő esztendőben –, 1551-ben meggyilkolták. Eseménydús és tevékeny élete végén csaknem egy esztendeig temetetlen holtteste végül Hunyadi János sírja mellett, a gyulafehérvári székesegyházban került örök nyugalomra: ekkor megtért a Hunyadiakhoz. Alakját és történeti szerepét a történetírás máig vitatja, harcos ellenreformátorként a kortárs Heltai Gáspár csak méltatlanságokat tudott írni róla. Láthatólag már a korabeli megítélése is szélsőséges volt, támogatóitjai, sőt neveltjei közül a tridenti zsinati atya, az első magyar ellenreformációs irat szerzője, Draskovich György (1515–1587) meleg hangú ajánlást intézett hozzá, a lutheri reformáció hívei azonban felnagyították testi hibáit („szőrös fülű”), s ezek háttérével tudatlan, iskolázatlan, műveletlen, hovatovább írástudatlan alakot formáltak belőle. A meggyilkolását szégyenkezve titkoló Habsburg propaganda okán a róla alkotott kép nem is változott az évszázadok során, csak a korszerű humanizmus-kutatás mutatott rá személyiségének vitathatatlanul humanista jegyeire: a tánc és a reneszánsz építészet iránti vonzalmára, a művelődésben betöltött mecénatúrájára, s ezzel hozták szoros kapcsolatba manapság történeti érdeklődését, mellyel együtt járt a nemzeti hagyományok felkarolása is. György barát a nyomdászatban rejlő vallási lehetőséget – késő középkori, széles látókörű magyar főpapok példáján okulva – már jóval halála előtt felismerte: 1540-ben az ő támogatásával és ösztönzésére látott napvilágot Velencében a pálosok középkori liturgikus hagyományát rögzítő és a rendi reform szolgálatába állított breviáriuma, s ennek a kalendáriumában a hónapok neveit már magyar nyelven nyomtatták le. A történeti dokumentumok iránti fogékonyságának fontos emléke a kolozsvári nyomdatermék.¹⁸

A kiadványról a történelmi köztudat úgy tartja, ez az első középkori magyar történeti forráskiadvány, s ez részben talán meg is felel a valóságnak.¹⁹ A legelső magyar történeti dokumentum, mely már a korszerű nyomdatechnika eredményeként látott napvilágot, minden bizonnyal a Budai Krónika, Hess András Budán Kárai László prépost támogatásával berendezett nyomdájának

¹⁸ Ács 2005, 218–220. Komoly várakozás előzi meg OBORNY TERÉZ készülő monográfiáját.

¹⁹ HOFFMANN – TRINGLI 2011, 296–298, 297.

kiadványa volt 1473-ban,²⁰ ezt követte a Thuróczy-krónika 1488-as brünni és augsburgi kiadása, majd 1493-ban a magyarországi ciszterci rend III. Bélától elnyert kiváltságlevele 1183-ból.²¹ Ez utóbbiak kiadásának célja azonban vitatott: a krónikák talán a történeti közérdeklődésnek köszönhették megjelenésüket – vagyis inkább az olvasási kedv kielégítése, nem annyira a történeti forrás hozzáférhetővé tétele és fennmaradásának biztosítása játszott szerepet a kinyomtatásukban, a ciszterci privilégiumot pedig a rend jogi emlékeinek összegyűjtése motiválta. A Thuróczy-krónika azonban tartalmaz egy olyan függeléket, amelyet már régóta párhuzamba szokás állítani az 1550. évi kiadvánnyal: a szintén váradai vonatkozású Rogerius mester *Síralmas énekét*, melynek a kézirata egy elképzelés szerint szintén a váradai székesegyház sekrestyéjében várta a felfedezését és közzétételét.²² Hogy eredetileg a közzététel okai között szerepelt-e a megőrzésre irányuló törekvés, nem tudhatjuk, de annyi bizonyos: amiképpen az 1550. évi forrásközlés esetében is történt, Rogerius munkájának a kézirata is szőrén-szálán eltűnt, s csak a nyomdászai esendőségekkel kinyomtatott könyv őrizte meg a szövegét számunkra.²³ Az állítás azzal a megszorítással elfogadható tehát, hogy az 1550. évi kiadvány az első Magyarországon megjelent nyomdatermék, mely egy középkori forrás szövegét öccéllal, a történeti ismeretek hasznossága miatt tette közzé.

A ritkán olvasott – mert magyar nyelvre talán sohasem is lefordított – ajánló sorok ugyanis egyértelműen vallanak erről. Olvasatlanságát persze a latin ismeretek háttérbe szorulásán túl indokolja az is, hogy aki a 13. század nagy jelentőségű forrásának kiadásaként lapozza a könyvet, azt nem is nagyon érdekli közelebről az ajánlás, annak a számára meg, aki régi magyar irodalomtörténészként közelít hozzá, a rövidke szöveg apró csepp csupán az egyre inkább magyar nyelvűvé terebélyesedő irodalom tengerében. Pedig éppenséggel vannak tanulságai. Hogy az ajánlást ki is fogalmazta, az sajnos nem könnyen eldönthető. Fráter György a szövegben egyes szám harmadik személyben szerepel, aligha is lehetett ő a sorok megfogalmazója. Ezeket sokáig Heltainak tulajdonították irodalmi szerepét alapul véve, kiderült azonban, hogy az ajánlólevélben „főtisztelendő” címmel szereplő Fráter Györgyöt a lutheri reformáció elkötelezettje s a barátjának személyesen is ellenfele aligha tisztelte volna meg. Maradna tehát a kiadványt a kolofónban egyedül jegyző „G.H” monogram tulajdonosa, azaz maga Hoffgreff, aki képzettsége, s talán politikai lojalitása révén is megfelelt volna erre a feladatra, de ennek ellentmond az ajánló nemzetisége (*nostra gens h.e. Hungarica*), s az is, hogy a *typographus* maga is elé tett a szövegnek egy rövid beszámolót. Talán nem áll távol teljesen az igazságtól a feltevés, hogy Draskovich Györgynek, a tanítványnak az első szárnypróbálgatásaival van dolgunk.²⁴ Bárhogy álljon is a dolog, azt merőben eltévesztette az író, hogy a közzétett történelmi emlék, a Váradai

²⁰ SOLTÉSZ 1973. i–xxvii.

²¹ SZENTPÉTERY – BORSA (szerk.) 1923–1987. I, 137. sz. KRISTÓ – MAKK t 1998. 216–232.

²² ALMÁSI 1987. 51–57, 51 (1. jegyz.).

²³ MÁLYUSZ 1967. 97.

²⁴ Ld. LUX 2004, 250–251. A latinul is író Draskovich munkásságából jó párhuzam az előszóhoz két római követi beszéde: Andreae Dudith ab Horehowitza Dn. in Smigla ... Orationes quinque in Concilio Tridentino habitae ... cum appendice Orationum duarum, quas Georgius

Regisztrum melyik Árpád-házi uralkodó idejéből is maradt az ő korára (ő ugyanis IV. Béla idejére tette), mégis hosszan elmélkedett a történeti tudás hasznáról.

Sorainak vannak kétségkívül közhelyes, mégis örök és akár ma is aktuális megfogalmazásai, mondanivalóját három közismert anekdotával vezeti be. Egy közülük Nagy Sándor alakját, kettő pedig Iulius Caesarét idézi fel. Amikor ugyanis állítólag Sándort az apja arra buzdította, hogy az olimpiai játékokon fusson versenyt, ez azt válaszolta volna, hogy szívesen megtenné, ha látna [más] versenyző királyokat is. Iulius Caesar azután, midőn Nagy Sándor történetét olvasta, könnyek között mondta volna barátainak: amikor ő az én életkoromban volt, már legyőzte Dariust, nekem meg mind a mai napig semmit sem adatott meg tennem. Amikor meg Gadesbe érve, Herkules templomában meglátta a makedón uralkodó szobrát, feljajdult, kárhoztatva tunyaságát, hogy azideig még semmi emlékezetre méltót sem cselekedett abban az életkorban, amelyben Sándor már meghódította az egész világot.²⁵ *Bizonyos — írja —, hogy az emberi készségek jobban ösztönözhetőek példákkal, mint pusztá szavakkal (exemplis hominum ingenia magis moveri quam verbis).* A közzétett emlék szerinte az igazság szeretetére tanít, *gyalázatos dolog ugyanis tisztas dologban nem követni az ősök törekvését. Egyszersmind — folytatja — alaptalan felületességgel vádolja azokat s felül is kerekedik rajtuk, akik hazánkat ugyan sohasem is látták, egyesek szóbeszédétől vezérelve nem áttallják írásaikba valamiféle apollói orákulumként rendre beleszóni, hogy a mi népünk vadállatok és barmok módjára, törvények és bíróóságok, valamint mindenfajta emberi fegyelem nélkül élte és éli ma is az életét.*²⁶ A forrás bizonyítéka annak, hogy a törvényes és bírói rend, s az isteni igazság szem előtt tartása mindig is velejárói voltak a hazai történelemnek. Ezt követően beszámol arról, hogy egyesek ugyan a tüzesvaspróbák gyakorlatát a szkíta múltba vezetik vissza, ő maga azonban alig hiszi ezt, sokkal inkább azt gondolja, hogy az őszövetsegi házasságtöréssel kapcsolatban zsidó hagyomány volt rá nagy hatással, s – ha jól értem – a modern szakirodalom tükrében nem is tévedett olyan nagyot. Véleménye szerint, egyáltalán nem kell szégyellni a középkori eljárást, *manapság is kívánatos lenne — írja — ha valami hasonló eszközzel elválasztnák a bűnösöket az ártatlanoktól, s az igazakat az álnokoktól, mert korunk maga a fertő.*²⁷

A három, az *Ad lectorem* mondanivalójával csak laza oksági kapcsolatban lévő emlékezetes történet célja tehát ráirányítani arra a figyelmet, hogy a nagy elődök emlékezete jelentős tettek véghezvitelére sarkallja a méltó utódokat, továbbá – a Sándor-történeté –, hogy mérközni, azaz mérni magunkat csak

Draskowith ep. tunc Quinqueeccles. in eodem Concilio habuit. Praefatus est ac dissertationem de vita et scriptis ... adiecit Lorandus Samuelfy. Halle 1743, 65–72.

²⁵ KARÁCSONYI – BOROVSKY 141–145.

²⁶ *Et simul illos vanitatis arguit, imo vincit, qui, quum nostram patriam nunquam viderint, nescio unde, aut quorum sermonibus adducti, non dubitarunt etiam suis scriptis veluti Apollinis oraculum inserere nostram gentem more ferarum et pecorum sine legibus, sine iudiciis et sine disciplina vitam duxisse et ducere.*

²⁷ *Non video igitur, cur studium illud non sit laudandum, ac etiam admirandum, cum et hodie, quae est hominum perversitas, optandum esset, si citra offensionem divinam fieri possit, ut simile quiddam iudicis ipsis adhiberetur, quo sotes ab insontibus et causam iustam habentes ab his, qui iniustam habent, secerni et internosci possint.*

hozzánk méltó versenytársakkal szabad. Mindhárom történet az ókori-középkori Sándor-vulgáta²⁸ forrásvidékére kalauzol, kettőnek a végső forrása a görögül író Chaironeiai Plutarchos (Kr. u. 46 k. – 120 k.), egyé pedig a latin császár-biográfus, C. Suetonius Tranquillus (szül. Kr. u. 70 k.).²⁹ Az eredeti antik források – különösen is a görög nyelvűek – ismerete még a 16. század közepén is komoly fegyvertény lenne az írótól, ő azonban bizonyosan későbbi szövegek közvetítésével jutott a történetek ismeretére, akkoriban ugyanis már számos, csupa jó nevű fordító által készített Plutarchos-fordítás keringett nyomtatásban Európában.³⁰ Csábító lenne legalább az egyik történet eredetét a nemzeti irodalomtörténetben keresni, a Sándor-anekdótát ugyanis annak idején Ianus Pannonius (1434–1472) is lefordította,³¹ a szóhasználat azonban ezt a hipotézist nem támasztja alá. Ezzel szemben igazán nagy hatása volt Rotterdami Erasmusnak (1466–1536) a magyar szellemi életre,³² a közvetlen személyes ismeretségen vagy levelezési kapcsolaton túl különösen is két olyan munkájának, melyek megkönnyítették az érdeklődőknek az antik közhelyek gyors elsajátítását: ezek az *Apophthegmata* és az *Adagia* voltak. Erasmus mind a három bennünket érdeklő történetet felvette az *Apophthegmata* terjedelmes válogatásába: a Sándor-történetet a Nagy Sándor nevéhez kötött emlékezetes mondások sorozatába, a két másikat a Iulius Caesaréba.³³ A kulcsszavak azonossága szinte bizonyossá teszi a humanista forrás használatát, a Váradi Regisztrum tehát – ebbéli kifejezett szándék nélkül is – apró adalékkal szolgál a hazai erazmiánus utóélet megismeréséhez,³⁴ segít azonban közelebről megismerni az *Ad lectorem* szerzőjének szellemi nívóját is.

Fontosabb azonban, hogy az ajánlásoknak az időközben elkallódott kéziratról is van némi mondandója. A hosszabb *Ad lectorem* írója beszámol arról, hogy az „igazság kiderítése mintapéldájának és szertartásának” nyomtatását „hasznos megfontolással” (*utile consilium*) a főtisztelendő Fráter György váradi püspökúr, a Magyar Királyság és Erdély főbírája és helytartója kezdeményezte és támogatta anyagilag, ennek bizonyos, a váradi székesegyház sekrestyéjében talált

²⁸ BORZSÁK 1984.

²⁹ Plut. Alex. 4,9–11., Caes. 11,5–6., Mor. 179 D, 331 B. Suet. Divus Iulius 7,1. Az ókori források azonosításában komoly segítséget kaptam Munding Mártától, akinek ezt ezúton is hálásan köszönöm.

³⁰ Repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa. Secoli XV–XVI. A cura di MARIAROSA CORTESI e SILVIA FIASCHI. I-II. Firenze 2008. (Il ritorno dei classici nell’umanesimo III., Edizione nazionale delle traduzioni dei testi greci in età umanistica e rinascimentale 5., Strumenti 2.) II, 1232–1607. A Mor. fordításaira ld. uo. 1571–1581.

³¹ *Cum levis esset et velox, provocabat eum pater, uti Olympia decurreret. Siquidem, inquit, reges habiturus sim adversarios: Plutarchi de dictis regum et imperatorum liber Jano Pannonio interprete. In: Ábel 1880, 43.*

³² RITÓÓKNÉ SZALAY 2002. 161–174.

³³ *Idem quum levitate corporis ac pedum celeritate polleret, patri hortanti, ut in Olympiis stadium decurreret, Facerem, inquit, si reges habiturus essem concertatores. Alex. 2. Quum Alexandri Magni res gestas legeret, non tenuit lachrymas atque ad amicos Hoc, inquit, aetatis, qua nunc sum, Alexander devicit Darium, mihi vero ad hunc usque diem nihil praeclari facinoris gestum est. Suetonius tradit id accidisse, quum praetor iure dicundo conventus obiens apud Gades in templo Herculis vidisset Alexandri Magni statuum. Utinam hoc ingenium ad moderati potius, quam ad maximi principis aemulationem properasset. Iul. Caes. 4. Ld. Desiderius Erasmus Apophthegmatum libri I–IV. Ed. TINEKE L. TER MEER. Leiden – Boston, 2010. (Erasmi Opera omnia IV-4), 294, 333.*

³⁴ Bő bibliográfiával ld. BARTÓK 2004, 348–352. Szapolyai környezetének humanista antikizáló vonásaira ld. BARTA 1987. 193–216, különösen is 201.

és különös iparkodással összegyűjtött tanúbizonyyságaival egyetemben. A *typographus* előbeszéde meg arra tesz utalást, hogy számos ok folytán lehetetlen volt a hibátlan kinyomtatás, s ezen okok sorában éppen nem utolsó, hogy a forrás előtte fekvő kézírata (*hoc nostrum sc. exemplar*) régi példányból igen romlott módon és időnként megcsonkított mondatokkal lett leírva/lemásolva. A székesegyházi sekrestye a középkorban a káptalani kincstár és a levéltár őrzőhelye volt, a *testimoniumok*ra ezek szerint ott bukkantak rá, s valaki a gondos iparkodással összegyűjtött tanúbizonyyságokat rosszul és csonka mondatokkal le is másolta. Azaz: kellett legyen egy köztes (talán papír?) kézirat, ami az eredeti *prothocolum* és a nyomda között közvetítette a forrásszöveget. A nyomdász maga is kifejti, nyilatkozatát a szöveg minősége is alátámasztja: a legfőbb törekvése az volt, hogy semmi – egyetlen szó – se maradjon ki, adódjék hozzá vagy változzon el a kinyomtatott példányban; a nyelvezet (*stylus*) meg azért érdemel kíméletet, mert amúgy is nagyon régies (*vetustiora*). A forrás hitelességével nem merülhetnek fel kétségek: ilyen mennyiségű korjellemző adatot utólag, a 16. század viszonyai között összegyűjteni és a 13. század nyelvi stílusában elrendezni, amennyi kútfőnkben szerepel, egyszerűen lehetetlen lett volna. A szóhasználat maga is tanúul hívható: a középlelatin szótár adatállományában csak és kizárólag az 1208–1235 közötti oklevelek szavai jelentés- és szóhasználatára feleltethető meg a Váradi Regisztrum jellemzőinek.³⁵

A kolozsvári kiadvány címe az ajánlás szavaiból lett összeállítva, aligha lehetett akár címlapja, akár kolofónja az eredeti kéziratnak vagy a másolatának. A forrásszöveg beosztása is jelen formájában az 1550. évi kiadó tevékenységét dicséri, bár a kézirat maga is szükségszerűen bekezdésekre kellett tagolódjék, talán eredetileg évszámok alá rendezve. A könyv szerkezete a két ajánlást követően szövegegységekre bomlik: a nagyobb része az $S_{3\text{verso}}$ oldalig a 389 esetet tartalmazza, erre *Sequitur benedictio episcopalis* rubrikával és a liturgikus könyvekben megszokott rövidítésekkel és szövegbeosztással az istenítéleti eljárás liturgikus keretét jelentő szertartás szövege következik. Az már régen megállapítást nyert, hogy a nyomdának is volt része benne, hogy a forrás időrendje összezavarodott: a talán eleve sem kronológikus rendben őrzött és összegyűjtött testimóniumok nyomdai ívei összekeveredtek, ilyen módon aztán az olvasót félrevezette az ívhatárokon lévő keltezett és keltezetlen darabok egymás mellettisége. A rendet a modern kutatásnak kellett megteremtenie.

Hogy eredetileg Hoffgreff nyomdájában hány példányt is állítottak elő, pontosan nem tudjuk, az óvatos becslés 150–200-ra teszi ezek számát. A kiadványból jelen ismereteink szerint — Szabó Károly *Régi magyar könyvtárának* és a *Régi magyar nyomtatványoknak* a tanúsága szerint — 10 biztos (és három valaha regisztrált, de kallódó) példány áll(na) rendelkezésre.³⁶ Közülük hét Budapest nagy közkönyvtáraiban, kettő két utódállam gyűjteményeiben és egy az egyik államutód fővárosában, Bécsben található. Nem kizárt azonban további példányok felbukkanása sem. Ennek fényében, a kútfő forrásértékét is szem előtt tartva igazat kell adnunk annak a törekvésnek, mely a szöveg

³⁵ *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. Budapest 1987–2013, *passim*.

³⁶ SZABÓ 1885, 10–11. BORSÁ – HERVAY – HOLL – KÄFER – KELECSÉNYI 1971. 140–142.

megsokszorozása révén törekszik a fennmaradás és a hozzáférhetőség biztosítására.³⁷ A magyarországi forráskiadás hőskora a 18. század közepe-második fele volt, amikor is a jezsuita történetkutató iskola, ill. az evangélikus lelkész Bél Mátyás és mások tervei alapján nagy volumenű, az egész országra kiterjedő, és mindenek előtt: rendszeres és tudományos forrásfeltáró és -közzétevő program indult útjára, melynek a dokumentumai nagyobb részt a budapesti Egyetemi Könyvtárban ma is érdemesek a tanulmányozásra.³⁸ A polihisztor és poliglott Bél Mátyás (1684–1749) – nemzetközi karrierjének és személyiségének bemutatására lehetetlenség is lenne jelen keretek között vállalkozni – gondolt először arra, hogy a forrást magyar történeti forrástani kézikönyvében, az *Adparatus ad historiam Hungariae*ben (Pozsony 1735–1746) az általa fontosnak tartott 12 történeti forrás első darabjaként lenyomatja. Csábító lenne arra gondolni, hogy ő a pozsonyi példányt vette kézbe, annak az akkor korszerű módszerekkel általa gondozott szövegét tette közzé: a tipográfiát, betűformákat korszerűsítette, a rövidítéseket feloldotta. Ő a szöveg állagán és beosztásán nem változtatott, legfeljebb annyiban, hogy a nyilvánvaló sajtóhibákat kiküszöbölte és az egyes tételeket beszámozta (ekkor született meg a ma már kanonikus 389-es szám, holott a szöveg valójában több többé-kevésbé önálló esetet tartalmaz), nem is állt meg az utolsó darab *amen*jénél, hanem a liturgikus szertartás bekezdései is önálló számot kaptak, így a végeredmény 414 lett. A szöveget továbbá felszerelte történeti magyarázatokkal, melyeket előszavának tanúsága szerint a pozsonyi lyceum rektorától, Szászky Jánostól vett át, s csak helyenként módosította vagy bővítette őket. Jegyzetei ugyan a tudományos forrásmagyarázat kezdeteit jelentik Magyarországon, az idők során elavultak, helynévazonosításai ma már nem megbízhatóak, s a kiadvány használata maga is nehézkes.³⁹

A Váradi Regisztrum forrásértékét jól jellemzi, hogy alig telt el száz esztendő, újabb kiadás látott napvilágot. Gondozója, a fiatalon meghalt, pozsonyi születésű Endlicher István László (1804–1849) maga is sokrétű egyéniség volt, tevékenysége a botanikától az antik auktorok tanulmányozásán át a középkori történeti források feltárásáig terjedt. Egy kötetbe állította össze az Árpád-kor megismeréséhez nélkülözhetetlen források gyűjteményét *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana* címen, ami azonban csak halálát követően jelenhetett meg Sankt Gallenben. A kézikönyv használhatóságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy egy antikvár aukció nyomán 1931-ben Lipcsében a Hiersemann kiadó fotomechanikusan utánnymotta: közel száz év alatt nem veszített a jelentőségéből. A terjedelmes forrásgyűjteményben *Appendix*ként kapott helyet a váradi jegyzőkönyv. Pedig gondok voltak vele, nevezetesen az, hogy a Váradi Regisztrum közlése – azon túl persze, hogy újra könnyen és korszerű tipográfiai formában hozzáférhetővé tette a kútfőt – Bél fóliánsához képest tudományos szempontból komoly visszalépést jelentett a kiadástörténetben. Endlicher ugyan bécsi könyvtárigazgatóként köny-

³⁷ A kiadástörténetet összefoglalja és ismerteti a debreceni fordítást: KARÁCSONYI-BOROVSKY 309–310.

³⁸ HÓMAN 1925. 10–18.

³⁹ BEL 1735, 185–278.

nyen hozzáférhető volt a ma Bécsben és Budapesten őrzött eredeti 1550. évi példányok bármelyikéhez, ő azonban a könnyebb utat választotta: Bél kiadását reprodukálta azzal a változtatással, hogy elhagyta a liturgikus áldások és könyörgések szövegét, így a 414 tételből 389-re redukálódott a számozás, továbbá eltekintett Bél jegyzeteinek vagy a saját kommentárjainak a közlésétől, így az *editio* sem szövegkritikainak – ugyanis nem támaszkodott *instar codicis* az 1550. évi példányra –, sem történetkritikainak nem tekinthető: történeti magyarázatok és értelmezés nélkül pusztán az olvasó elé tárta a forrás-szöveget. Egy érdemét azonban mégis el kell ismerni: leszámolt az 1550. évi kiadás humanista ízű címével, ő adta először a kútfőnek a *Regestrum de Varad 1201–1235* címet.⁴⁰

Az új címet Kandra Kabos (1843–1905) kiadása kanonizálta. A 19. század második felében megélnékvült és lassanként – főképpen a német iskolák hatására – korszerűsödött a magyar történetírás forráskritikai fegyverzete, kiépült a képzési intézményrendszere. Továbbra is számosan voltak azonban olyanok, akik – főképpen egyházi javadalmukra támaszkodva – műkedvelőként foglalkoztak történetkutatással. Az utóbbiak közül kiemelkedett a Váradi Regisztrum 1898-as kiadásának sajtó alá rendezője: harmincas éveit végén egyházi javadalmáról is lemondott, hogy egész tevékenységét a tudománynak szentelhesse.⁴¹ Kandra művei nem ritkán viták keresztútjába kerültek, ennek esett áldozatul akadémikusi jelölése is. Rendszeres képzésben megszerezhető módszertani ismereteinek hiányát – másokkal ellentétben – nem pótolhatta hatalmas munkabírása, céltudatossága és széles egyházi műveltsége sem. Pedig a Regisztrum-kiadása nagy lépést jelenthetett volna a korszerű kiadástechnika irányába: Kandra közel száz oldalas bevezető értekezést írt, amiben – a kiadó etnográfiai érdeklődésének köszönhetően – széles európai kultúrtörténeti összefüggésbe állította az istenítéleti jegyzőkönyvet, csaknem minden szempontra kiterjeszkedve ismertette a tartalmát, gyakorlatilag rendszerezte a vele kapcsolatban felmerülhető kérdéseket, s – ami egy korszerű forráskiadvány elengedhetetlen kelléke – szorgalmas munkával név- és tárgymutatót is közölt a kiadványához (igaz, nem a végén, amint az manapság szokás, hanem az elején). Kevés sikerrel ugyan, de kísérletet tett a kronológiai rend helyreállítására is, s még ennél is tovább menve, brit példák alapján a latin nyelvben kevésbé járatos használók számára teljes fordítást is adott. Igazi bilingvis kiadást tett közzé, olyat, amely valóban szerkezeti elemeiben is egy időtálló forráskiadvány formáját idézte. Arról talán kevésbé tehetett, hogy személy- és helynév azonosításai nem sikerültek, s a fordításai sok kívánnivalót hagytak maguk után: a magyar társadalomtörténet kutatása még előtte volt az Erdélyi–Tagányi vitának, hovatovább az Árpád-kori társadalomtörténet legfontosabb terminusai is tisztázatlanok voltak, aligha is meglepő, hogy Kandra fordításai nem csak a mai fül számára avítottak, de a korabeli tudományosság is értetlenkedve fogadta őket. Kandra látszatra követte Endlichert a

⁴⁰ *Regestrum de Varad. 1201–1235. (Appendix)*. In: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Edidit Stephanus Ladislaus ENDLICHER. Sankt Gallen 1849, (Unveränderter Neudruck: Leipzig 1931), 640–742.

⁴¹ [DÍÓS] 2001. 124–125.

liturgikus szövegrészek elhagyásában, valójában beillesztette ezeket a bevezető tanulmány lapalji jegyzetapparátusába. A kiadás és a forráskiadó vitathatatlan érdeme, hogy teljes arcvonalon támadt a forrásszövegre, erre azóta sem tett kísérletet sem történész, sem filológus.

Kandra ötlete a magyar fordításra nem volt teljesen új: a Debreceni Református Kollégium könyvtárában régóta nyilvántartanak egy 226 oldalas kéziratot, mely 1833-ban készült, még Bél kiadványa alapján, s mely a következő veretes címet viseli: *A Tüzesvas ítéletének jegyzőkönyve, mely iratott Váradon az Első Martyr Ekklesiája Papi törvény székén 1214-1235-ig, most pedig magyarra fordította, homályos régiségeit jegyzésekkel világosította etc. Kiss Bálint.* A maga korában ez is érdemes kísérlet lehetett, Kandra is hallott róla, de érdeklődésére a könyvtáros akkoriban nem találta, később majd Karácsonyi is rejtezőként (*delitescit*) hivatkozott rá. Egyes darabok fordítása a II. Világháború után egyetemi és helytörténeti szöveggyűjteményekben látott napvilágot, összességében azonban ezek alkalmatlanok a forrás jellegének érzékeltetésére, bár egy-egy helység történetét meg-megvilágítják.⁴²

A ma is használatos történetkritikai kiadás már készüléfélben lehetett, amikor Kandra *editiója* megjelent, legalábbis a fél évtizeddel később napvilágot látott könyvben fekvő munka ma ezt feltételezné. Az ügyet azok vették kézbe, akik érzelmi okokból is magukénak tekintették a forrást: a Váradi Káptalan tagjai. Gazdag javadalmaik révén körükben amúgy is számos történetkutató volt: a vatikáni kutatásokat megindító és Rómában intézetet is alapító Fraknoi Vilmostól kezdve a váradi egyházmegye monográfusán, Bunyitay Vincén keresztül számos nevet sorolhatnánk. A káptalan két, ekkor már tekintélyes történészt bízott meg a nemes feladattal (és állta is a munkálatok költségeit): a református Borovszky Samut (1860–1912) és a katolikus egyháztörténészt, a káptalan (1905-től) későbbi tagját és (1923-tól) nagyprépostját, Karácsonyi Jánost (1858–1929). Karácsonyi és Borovszky ugyan nem közöltek magyar fordítást forráskiadványukhoz, éltek azonban a korszerű könyvnyomtatás adta lehetőséggel: a kevés példányban korunkra maradt 1550. évi kiadvány hasonmását is elkészítették és így lehetővé tették kiadásuk szövegének a használó általi folyamatos ellenőrzését. II. András kora ismeretéhez máig fontos az a hatalmas archontológiai adatanyag, amit összeállítottak a káptalani jegyzőkönyv időrendjének megállapításához, s az analitikus mutató, melyet a maga helyén a munkához kapcsoltak, önmagában is emelte a forrás használhatóságát. Úgy látszik, a két neves történész kronológiai erőfeszítései meghozták gyümölcsüket: a forrást máig az ő kiadásuk alapján idézzük, méghozzá az eredeti rend szerinti s az új időrendi számmal együttesen hivatkozunk rá.⁴³

A számítógép világanak lehetőségei két irányban is utat nyitottak az ősi forrás előtt. Egyrészt számos honlapon elérhetővé váltak a kiadások digi-

⁴² A Váradi Regisztrum. Értelmezi KANDRA KABOS. Budapest 1898.

⁴³ KARÁCSONYI - BOROVSZKY 1903.

tális hasonmásai: Bél Mátyásé,⁴⁴ Endlicher Istváné,⁴⁵ Kandra Kabosé⁴⁶ és a Karácsonyi–Borovszky szerzőpárosé,⁴⁷ de a legfontosabb, hogy az eredeti példányról készült hasonmás is hozzáférhető ma már.⁴⁸ A másik lehetőséget a korszerű eszközök biztosította hivatkozási (ún. *link*-) technika jelentette. Kísérlet történt ugyanis egy *editio digitalis* elkészítésére, aminek az eredménye az újonnan megállapított, gyorsan és könnyen kereshető, továbbá az 1550. évi és a Karácsonyi–Borovszky-kiadás oldalképeivel együttműködő szöveget tartalmazó szöveges adatbázis lett.⁴⁹ Ma már nem lehet komoly technikai akadálya annak, hogy a tudományos munkán dolgozó kutató, a szemináriumi dolgozaton munkálkodó egyetemi hallgató, vagy a 800. esztendő fennállását ünneplő település, Kunszentmárton bármely lakója könnyűszerrel hozzájusson a középkori magyar történelem kiemelkedő és (ha nem is minden tekintetben, de mégis) egyedülálló kútfőjéhez.

IRODALOM

ÁBEL Jenő

1880 *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon.* Budapest.

ÁCS Pál

2005 Fráter György. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk.: KŐSZEGHY Péter. III. Budapest, 218–220.

ALMÁSI Tibor

1987 A Siralmas Ének kézirati hagyományának néhány problémája. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 84. 51–57.

BARTA Gábor

1987 Humanisták I. János király udvarában. In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 193–216, 364–368.

BARTÓK István

2004 Erasmus hatása. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon.* Főszerk.: KŐSZEGHY Péter. II. Budapest 2004, 348–352.

BEL Mathias

1735 Ritvs explorandae veritatis, seu ivdicivm ferri candentis, quo in dirimendis controversiis, gens Hvngara olim vtebatur. Editio, post Claudipolitanam A. MDL. secunda, vberrimis Notis illustrata. Adparatus ad Hist. Hvng. Decadis I. Monvmentvm V. In: *Adparatus*

⁴⁴ https://books.google.hu/books?id=vcxEAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=adparatus+ad+historiam&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=adparatus%20ad%20historiam&f=false (2016. április 5.)

⁴⁵ https://books.google.hu/books?id=tB8JAAAAQAAJ&pg=PP7&dq=Monumenta+arpadiana&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Monumenta%20arpadiana&f=false (2016. április 5.)

⁴⁶ http://www.rfmllib.hu/digitkonyvtar/dok/varadi_regestrum/a_varadi_regestrum_kep.pdf (2016. április 5.)

⁴⁷ <https://archive.org/details/regestrumvaradin00nagyuoft> (2016. április 5.)

⁴⁸ http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/76/23/dd/1/RMK_II_0047.pdf (2016. április 5.)

⁴⁹ Váradi jegyzőkönyv. Regestrum Varadiense (1208–1235). The Varad Register. CD-ROM, Arcanum. Szerkesztette SOLYMOSSI László és SZOVÁK Kornél. Budapest, 2004.

ad historiam Hungariae sive collectio miscella monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. Conquisiuit, in decades partitus est et praefationibus atque notis illustravit ~. Posonii 1735, 185–278.

BOLLA Ilona – ROTTLER Ferenc (szerk.)

1967 *Szemelvények az 1526 előtti magyar történelem forrásaiból. I. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette ~. Kézirat. Budapest.*

BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla – KÁFER István – KELECSÉNYI Ákos

1971 *Régi magyarországi nyomtatványok. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum. 1473–1600. Budapest.*

BORZSÁK István

1984 *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Budapest. (Értekezések, emlékezések).*

[DIÓS István]

2001 Kandra Kabos. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. Főszerk.: DIÓS István. VI. Budapest, 124–125.

ENDLICHER, Stephanus Ladislaus

1849 *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Edidit ~. Sankt Gallen. (Unveränderter Neudruck: Leipzig 1931).

ENGEL Pál

2001 *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest. (História Könyvtár, Monográfiák 17)*

ERASMUS, Desiderius

2010 *Apophthegmatum libri I–IV*. Ed. by Tineke L. TER MEER. Leiden 2010. (Erasmii Opera omnia IV-4)

FEHÉRTÓI Katalin

2004 *Árpád-kori személynévtár (1000–1301). / Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301). Budapest.*

GALAMBOS László

1942 *A szentirási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban. Budapest. (Palaestra Calasanctiana 38. sz.)*

GERICS JÓZSEF

1995 Szent István királlyá avatásának történetéhez. In: GERICS József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest. (METEM-könyvek 9) 28–36.

GYÖRFFY György

1983 Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registroma. *Századok* 117 (1983) 1103–1134.

HOFFMANN István – TRINGLI István

2011 Váradi Regesztrum. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk.: KÓSZEGHY Péter. XII. Budapest, 296–298, 297.

HÓMAN Bálint

1925 *A magyar forráskutatás és forráskritika története. Budapest. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve I/3A)*

JAKÓ Zsigmond

- 1997 *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023-1300.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi JAKÓ ZSIGMOND. / *Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. I. 1023-1300.* Ad edendum in regestis praeparavit et introductione notisque illustravit Sigismundus JAKÓ. Budapest / Budapestini.

KANDRA Kabos

- 1898 *A Váradi Regestrum.* Értelmezi ~. Budapest.

KARÁCSONYI János – BOROVSKY Samu

- 1903 *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Az 1550-iki kiadás hű másával együtt.* Dr. KARÁCSONYI János és Dr. BOROVSKY Samu akadémiai I. tagok közreműködésével kiadja a Váradi Káptalan. *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque Capituli Varadinensis Lat. rit. curis et laboribus Joannis KARÁCSONYI et Samuelis BOROVSKY Academiae Scientiarum Hungaricae membrorum editum.* Budapest.

Kiss Anna

- 2005 Hoffgreff, Georg. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk.: Kőszeghy Péter. IV. Budapest, 155.

KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc

- 1998 Filológia. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest. (A történettudomány kézikönyve I), 216–232.

KULCSÁR Péter

- 2005 Heltai Gáspár. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk.: KŐSZEGHY Péter. IV. 91–93.

Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae

A magyarországi középkori latinság szótára. I-V + Supplementum I. Ad edendum praeparavit Iván BORONKAI – Ibolya BELLUS – Kornél SZOVÁK. Budapest 1987–2013.

Lux Etelka

- 2004 Draskovich György. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. II.* Főszerk.: KŐSZEGHY Péter. Budapest, 250–251.

MÁLYUSZ Elemér

- 1967 *A Thuróczy-krónika és forrásai.* Budapest. (Tudománytörténeti Tanulmányok 5.)

Repertorio delle traduzioni umanistiche a stampa. Secoli XV–XVI.

- 2008 A cura di MARIAROSA CORTESI e SILVIA FIASCHI. I–II. Firenze.

RITOÓKNÉ Szalay Ágnes

- 2002 Erasmus és a 16. századi magyarországi értelmiség. In: RITOÓKNÉ Szalay Ágnes „*Nympha super ripam Danubii.*” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből.* Budapest. (Humanizmus és reformáció 28), 161–174.

SOLTÉSZ Zoltánné

- 1973 Utószó. In: *Chronica Hungarorum. Finita Bude anno Domini MCCCCLXXXIII in uigilia penthecostes per Andream Hess.* Hasonmás kiadásban újra kiadta a Magyar Helikon Horváth János fordításában, Soltész Zoltánné tanulmányával, a Zrínyi Nyomda közreműködésével Budapesten.

SOLYMOSI László

- 2006 A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai. In: SOLYMOSI László *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok.* Budapest, 105–116.

Sörös Pongrác (szerk.)

- 1903 *A Pannonhalmi Főapátság története II.* Budapest. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története II.)

SZABÓ Károly

- 1885 *Régi Magyar Könyvtár. II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve.* Budapest.

SZENTPÉTERY Imre

- 1930 *Magyar oklevéltan.* Budapest. (A Magyar Történettudomány Kézikönyve II/3.)

SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván (Szerk.)

- 1923 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/4.* Budapest 1923–1987.

SZOVÁK Kornél

- 2004 Utószó. In: *Képes Krónika.* Fordította BOLLÓK János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette SZOVÁK Kornél (164–209. c.), VESZPRÉMY László (71–163. c.). Az utószót írta, a függelék és az irodalomjegyzéket összeállította Szovák Kornél. Budapest 2004. (Millenniumi Magyar Történelem, Források). 233–256.

V. ECSEDY Judit

- 2005 Heltai-nyomda. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk.: KÓSZEGHY Péter. IV. Budapest, 93–94.

- 2006 Kolozsvár nyomdászata és könyvkiadása. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk.: KÓSZEGHY Péter. VI. Budapest, 21–25.

V[ESZPRÉMY] L[ászló]

- 1999 Simonis de Kéza *Gesta Hungarorum* (Magyarok tettei). In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Edendo operi praefuit: Emericus SZENTPÉTERY. I–II. Budapest 1937–1938. Reprint kiadás: Nap Kiadó 1999. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. II, 739–749.

- Váradi jegyzőkönyv. Regestrum Varadiense (1208–1235). The Varad Register.* CD-ROM, Arcanum. Szerkesztette SOLYMOSI László és SZOVÁK Kornél. Budapest, 2004.

Internetes források

http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/76/23/dd/1/RMK_II_0047.pdf (2016. április 5.)

http://www.rfmllib.hu/digitkonyvtar/dok/varadi_regestrum/a_varadi_regestrum_kep.pdf (2016. április 5.)

<https://archive.org/details/regestrumvaradin00nagyuoft> (2016. április 5.)

https://books.google.hu/books?id=tB8JAAAAQAAJ&pg=PP7&dq=Monumenta+arpadiana&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Monumenta%20arpadiana&f=false (2016. április 5.)

https://books.google.hu/books?id=vcxEAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=adparatus+ad+historiam&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=adparatus%20ad%20historiam&f=false (2016. április 5.)

TARTALOM

Mortun falu és Pou említése a Várad Regesztrumban (1213–1215)	8
Köszöntések	
<i>Pusztai Gabriella</i> múzeumigazgató	9
<i>Wenner-Várkonyi Attila</i> polgármester	10
<i>Barna Gábor</i> egyetemi tanár	11
Solymosi László	
<i>Bevezetés</i>	13
Balogh Elemér	
<i>A Várad Regestrum mint jogtörténeti forrás és az istenítéletek</i>	19
Uhrin Dorottya	
<i>Az istenítéletek társadalomtörténeti elemzése a Várad Regestrum alapján</i>	28
Szovák Kornél	
<i>A Várad Regestrum kiadástörténete és filológiája</i>	44
Blazovich László	
<i>A Tisza-Maros-Körös-zug települései az Árpád-korban</i>	61
Bagi Gábor	
<i>Kunszentmárton említései az 1526 előtti forrásokban</i>	85
Szerzőink	121
A konferencia programja	122
Képek a konferenciáról	123